

УДК 330.1

Ковтуненко В.О.

ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ «НОВОГО» СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Досліджено економічні чинники становлення «нового» середнього класу та розкрито його соціальний статус.

Economic factors of becoming «new» middle class are explored and its social status is exposed.

Формування соціально-економічного устрою в Україні передбачає утвердження відповідної соціальної структури суспільства, в тому числі і «нового» середнього класу. Саме з ним як різновидом середнього класу пов'язують успішність загальних цивілізаційних перетворень, прискорення науково-технічного прогресу та інноваційного розвитку економіки і забезпечення соціально-політичної стабільності українського суспільства. У соціальному аспекті акцент проблеми полягає в потребі соціального усвідомлення динаміки соціально-класових зрушень, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, та необхідності самоідентифікації окремих верств населення за класовою належністю до певних структур суспільства. В економічному аспекті важливим є визначення передумов, економічних чинників генерації та еволюції «нового» середнього класу як рушійного фактора соціально-економічного розвитку суспільства. У Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» зазначено, що в соціальній сфері одним із пріоритетних завдань є подолання бідності населення, результатом якого має стати зміцнення позицій середнього класу.

Проблеми становлення та розвитку «нового» середнього класу розглядають такі вчені, як Л. Антошкіна, Т. Тресвятська, В. Геєць, В. Савчук і ін.

Проте на сьогоднішній день відсутній комплексний аналіз економічної сутності та чинників становлення «нового» середнього класу як соціальної групи, що є основою середнього класу в західних суспільствах. Все це і зумовлює актуальність теми і визначило мету нашого дослідження – вивчення економічної основи, на якій формується «новий» середній клас у сучасному українському суспільстві.

В рамках середнього класу виділяється «консервативний» середній клас та «новий» середній клас [1].

"Консервативний" середній клас уявляється раніше, як сукупність дрібних підприємців, торговців, власників магазинів і ресторанів, ремісників, людей вільних професій, дрібних і середніх селян. Основною ознакою, яка констатує економічну об'єктивність "старого" середнього класу, є його специфічний стан хазяїна-працівника: середній клас як клас дрібних приватних власників міста й села, що займаються дрібним виробництвом чи дрібною торгівлею, застосовує переважно особисту працю (та працю членів родини), рідко вдаючись до найманої праці, і живе на доходи від свого сімейного бізнесу.

Починаючи із середини ХХ ст. посилюється домінування в робочій силі груп професійних і технічних службовців. Причиною цих класотворних процесів є кардинальна зміна в системі суспільного поділу праці, посилення ролі управлінської праці, підвищення значення вищої освіти, знань, інформації та інформаційних технологій. На цій основі відбувається формування своєрідного капіталу - людського капіталу, носієм якого є сама людина-працівник [2].

Професійний склад "нових середніх" представлений двома великими категоріями найманих працівників - спеціалістами (ученими, економістами, програмістами, інженерами, юристами, лікарями, викладачами, які за радянських часів становили міжкласовий прошарок - інтелігенцію) та менеджерами (адміністраторами й управлінцями) [3]. Їхній основний капітал - володіння інформацією, спеціальними знаннями і творчими здібностями.

За міжнародними стандартами до «нового» середнього класу входять переважно особи з високою професійно-освітньою підготовкою, яка гарантує високий попит на їхню робочу силу на ринку праці. Зокрема в США між такими параметрами, як дохід та освіта існує стійкий взаємозв'язок. Крім того привертає увагу різке збільшення доходу осіб зі ступенем бакалавра та з просунутою освітою (магістри) порівняно з тими, хто не отримував такої освіти. Наявність освіти на бакалаврському та вищому рівні стає майже обов'язковою умовою входження до «нового» середнього класу [4]. В Україні, на жаль, наявність вищої освіти не гарантує у деяких сферах діяльності (освіта, культура, охорона здоров'я та соціальне забезпечення) отримання навіть середньої заробітної плати.

Оскільки "нові середні" володіють особливим ("людським") капіталом, на отримання якого затрачено роки напруженої праці та значні кошти на навчання, їхня праця має бути престижною й високооплачуваною. У західному суспільстві чітко відстежується пряма залежність матеріальних статків і соціального статусу від рівня та якості отриманої освіти, тобто консистентність винагороди (дохід, влада, повага) та інвестицій (освіта, професійна майстерність, компетентність). Незважаючи на те що представники цього класу мають високий рівень освіти, їхньою постійною життєвою практикою є самоосвіта, безперервне нарощування інтелектуального потенціалу як форма виразу нарощування людського капіталу.

Якщо критерієм належності до «нового» середнього класу вважати базову вищу освіту, то 65,5% зайнятих в економіці України задовольняє йому. Проте в Україні існує проблема невідповідності між матеріальним і соціальним статусом індивідів. Адже дуже часто кваліфікація та освіта не забезпечують працюючим такого рівня доходів, який дозволяв би відносити їх до середнього класу за такими фундаментальними ознаками, як рівень доходів і володіння власністю. Саме неузгодженість між професійно-кваліфікаційним і соціокультурним рівнем, з одного боку, та доходами – з іншого, спричинює те, що з кожним роком Україну залишає найактивніша частина населення, яка працевлаштовується в інших країнах, де рівень їхньої освіти та активності дозволяє отримати якісніше життя [1].

Так, за оцінками експертів, за межами нашої країни перебувають близько 6 млн громадян України. Тільки в 1977—2005 рр. емігрувало 80 777 громадян з вищою освітою, майже 7 тис. з незакінченою вищою та 122 522 особи із середньою спеціальною освітою. Від такого інтенсивного впливу висококваліфікованої робочої сили Україна зазнає великих втрат. Якщо враховувати, що середня вартість підготовки одного висококваліфікованого робітника у США оцінюється сумою понад 400 тис. дол., а інженерного працівника — до 800 тис. дол., то стає очевидним, яких великих людських та матеріальних втрат зазнає українська економіка. Ще значніших втрат зазнає Україна від еміграції науковців. За 1991—2006 рр. виїхало понад 8 тис. кандидатів та докторів наук, третина яких була на момент виїзду у віці до 40 років. За міжнародними оцінками, підготовка одного вченого обходиться державі в 1,5 млн дол. Знизити рівень еміграції громадян за межі України, напевно, можливо лише тоді, коли умови проживання в нашій країні наблизяться до світових стандартів [1].

Статус трудової діяльності суттєво впливає на показники соціального самопочуття та рівень задоволеності або незадоволеності своїм матеріальним становищем. Існує значна кореляція між характером зайнятості та соціальним і матеріальним самопочуттям населення. Так, серед тих, хто оцінює рівень матеріального становища своєї сім'ї як середній та вище за середній, 58% мають постійну роботу та працюють за фахом. Тобто головним фактором оптимістичних настроїв, соціального самопочуття та матеріального становища сімей є наявність постійної роботи за фахом.

За сучасних умов поліпшення соціального самопочуття часто залишається складним через тиск життєвих обставин, що привносить у суспільну свідомість елементи невпевненості й несталості. Результати соціологічних досліджень, проведених Центром «Соціальний моніторинг» і Українським інститутом соціальних досліджень, протягом 2001-2006 рр. свідчать про те, що стурбованість проблемами зайнятості і страх залишитися без роботи є характерними для соціального самопочуття та настроїв широких верств населення. У травні 2001 р. 55% респондентів відповіли, що за нинішніх умов їх найбільше турбують проблеми працевлаштування. Це найвищий ранг серед інших причин стурбованості населення, таких як: загальне падіння рівня життя, стан економіки в цілому, зростання злочинності, несвоєчасні виплати заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат тощо. Більш того, у червні 2002 р. 80% респондентів погодилися з гіпотетичним твердженням, що найближчим часом кількість безробітних в Україні збільшуватиметься. Такі песимістичні прогнози та настрої свідчать про стабільно гостру проблему можливості втрати роботи та подальшого працевлаштування. У травні 2005 р., порівняно з 2001 р. відсоток респондентів, які відповіли про актуальність проблеми безробіття, збільшився з 55 до 62%. Таким чином, рівень стурбованості загрозою безробіття залишається високим, він збільшився протягом 2000-2005 рр. на 7% і є одним із головних чинників створення відчуття соціального дискомфорту [2].

Мінімально прийнятний рівень життя значній частці працюючого населення забезпечує додаткова зайнятість, яка часто не має нічого спільного із професією та кваліфікацією. Особливо поширена такого роду вимушена діяльність у західних регіонах України, та в АР Крим. Через зростаючу конкуренцію знайти підробіток, який приносить додатковий дохід, не дуже просто. Можливість знайти додаткову роботу залежить від багатьох чинників, у тому числі від віку людей. Наймобільніші та успішні у цьому питанні молоді люди. Так, у 2005 р. серед тих, що шукали додаткову роботу, знайшли її 6% респондентів у віці 18-28 років, 4% - у віці 29-39 років і лише 1% пенсійного віку. Найбільші можливості знайти додаткову роботу мають жителі обласних центрів і великих міст. Так, у м. Києві серед тих, хто шукали додаткову роботу, 12% респондентів її знайшли. Найрозповсюдженішими видами додаткової зайнятості у великих містах є сумісництво на підприємстві (організації, установі) та підробіток шляхом надання різноманітних послуг приватним особам. Що стосується послуг останнього, то це, як правило, випадкова робота, яка здійснюється без офіційного оформлення трудових відносин, за усною домовленістю, без дозволу на індивідуальну трудову діяльність. Отже, додаткова трудова діяльність, даючи певні заробітки, неминуче перешкоджає підвищенню кваліфікації та посадовому зростанню за основним місцем роботи. Узагалі ж, за даними обстежень робочої сили, не за фахом працюють 70,0% осіб з вищою освітою у сфері фізичних, математичних та технічних наук, 46,0% — біологічних, агрономічних та медичних наук, 76,0% — прикладних наук і техніки. Так, опитування серед молоді показало, що в 2007 році 8% молоді не працювало за фахом через те, що робота не передбачає кар'єрного росту, 40% не задоволені роботою в матеріальному плані. Тобто в Україні освіта не гарантує отримання роботи за фахом з перспективами кар'єрного росту,

а робота не гарантує достатнього для нормального життя доходу. Саме через це немало української молоді мігрує за кордон у пошуках роботи [5].

За період з 2002 р. по 2005 р. дещо зменшилась частка тих, хто планує зробити кар'єру, реалізувати свої професійні навички, підвищити освітній рівень, підвищити рівень професійної кваліфікації. Це наводить на думку, по-перше, про часткове неусвідомлення людьми своїх потенційних можливостей, а по-друге, може говорити про зневіру в поліпшенні свого матеріального добробуту шляхом підвищення соціально-економічної активності. Такі висновки підтверджуються значною кількістю респондентів, які погоджуються з твердженням про те, що заробляти на гідне життя чесним шляхом нині в Україні майже неможливо (66%), та не погоджуються з думкою, що сьогодні краще живуть ті, хто більше працює (57%). Такі настрої серед населення України не дивні, адже значна частка середніх та вищих дохідних груп перебуває в «тіньовому», у тому числі прямо криміналізованому секторі. Крім цього, група людей, які незрозуміло як розбагатіли за 5-8 років, дратує тих, хто чесно заробляє на життя. Адже в багатих країнах Заходу на це знадобилося кілька поколінь. Такий стан речей не сприяє підвищенню економічної активності, знижує трудову мобільність, тобто потенційну здатність й готовність до зміни місця роботи, підвищення освітнього рівня [1].

У розвинутих країнах характерною рисою «нового» середнього класу є те, що практично всі його представники – це висококваліфіковані працівники, які мають достатній рівень освітньої і профорієнтаційної підготовки. Наприклад, у США на початок 2000р. частка зайнятих переважно розумовою працею – «білих» комірців досягла майже 60%. При цьому найбільш високі темпи зростання зайнятості припадають на професії, що вимагають, як мінімум, вищої освіти. Якщо наприкінці 70-х рр. особи з вищою освітою заробляли в середньому на 38% більше за тих, хто мав лише середню освіту, то наприкінці 90-х рр. цей розрив збільшився до 71%. Середній тижневий реальний заробіток у тих, хто не мав диплома середньої школи знизився із 462 дол. у 1979р. до 337 дол. у 2000р. Особи із вищою освітою за цей самий період збільшили свої реальні тижневі заробітки із 758 дол. до 821 дол. [6]. Для порівняння можна згадати, що в колишньому СРСР існувала висока диференціація оплати праці малокваліфікованої робочої сили і працівників найвищої кваліфікації. У той час як прибиральниці отримували 270 крб., молодші продавці – 320 крб., посадовий оклад академіка дорівнював 7000 крб., професора 4500, а доцента 3200 карбованців. Для порівняння купівельної спроможності цих рівнів оплати праці можна її порівняти з цінами на автомобілі, що були на той час. Соціально престижний автомобіль «Победа» коштував 16 тис. крб., а ціна масового автомобіля «Москвич» була на рівні 9,5 тис. карбованців [7]. У реальній дійсності України в сучасних умовах внаслідок затяжної економічної кризи раніше сформований за радянських часів середній клас (до якого можна віднести науково-технічну й гуманітарну інтелігенцію тощо) не зміг стати соціальною базою успішної трансформації, істотно постраждав, знизився його матеріальний рівень і кар'єрні можливості [8]. Професійно-статусні позиції людей з вищою освітою, вбудовані в раніше існуючу соціально-економічну систему і професійну структуру, у процесі ринкової трансформації економіки виявилися не затребуваними. Радянська інтелігенція у своїй більшості не зуміла конвертувати професійний і освітній капітал в успішні кар'єри й матеріальні ресурси. Політична ж еліта (колишні номенклатурні кадри, директорський корпус) ставши управляючими, керівниками, власниками великих підприємств, новими політиками, не підтримали «новий» середній клас, а сам він не зміг захистити свої інтереси.

Важливість соціального статусу «нового» середнього класу полягає у «соціальному інноваторстві». У повсякденній діяльності середні верстви освоюють, коригують,

формують у власних інтересах нові правила організації суспільного життя, роблять свою практику привабливою для основної маси населення.

Сутність інноваційного внеску «нового» середнього класу в розвиток суспільства в соціальному плані полягає в становленні особистості, орієнтованої на індивідуальну самостійність, на відповідальність за власну долю. З огляду на це випливає висновок про потребу стимулювання збільшення частки «нового» середнього класу в соціальній структурі суспільства [9]. Продукувати інтелектуальний капітал як визначальний чинник «нового» середнього класу може вища школа. Адже економіка знань не існує окремо в соціально-економічній структурі суспільства. Цей сектор глобалізує все суспільне виробництво, змінюючи характер відтворювальних процесів, сприяє розвитку інноваційного типу економічного зростання. Економіка знань – це економіка, яка створює, поширює і використовує знання для забезпечення свого зростання й конкурентоспроможності; економіка, яка не тільки використовує знання в різноманітних формах, а й продукує їх у вигляді високотехнологічної продукції, висококваліфікованих послуг, наукової продукції. Тому чи не найголовнішою ознакою економіки знань є домінування у структурі ВВП високотехнологічних галузей, а також сфери високоінтелектуальних послуг, які потребують інтенсивного використання знань. В умовах глобалізації лише економіка знань здатна створити передумови для набуття незаперечних конкурентних переваг, сталого соціально-економічного розвитку, складовою якого є досягнення нової якості життя. Персоніфікатором цих процесів є принципово нові економічні суб'єкти середнього класу, економічною основою яких є власність на знання.

Світова практика засвідчує значну роль держави у становленні та розвитку національних інноваційних систем, що виявляє себе у створенні необхідної інфраструктури, пріоритетній ролі у функціонуванні системи освіти і професійного навчання; створенні правових, нормативних, організаційних засад та передумов формування науково-технічного потенціалу; підтримці експорту наукомісткої продукції та послуг. Стосовно ж до України, то, на думку багатьох експертів, інноваційні технології в країні зазвичай поширюються не завдяки зусиллям держави, а всупереч їм, що не відповідає прийнятним світовим стандартам системи стимулів для інвестицій в економіку та різні галузі освіти для захисту інтелектуальної власності та формування передумов для розвитку «нового» середнього класу [9].

Зародження "нового" середнього класу в Україні стримується низкою обставин. Зокрема, якщо "новий" середній клас у західних країнах інтенсивно розвивається, то в Україні цей процес стримується через кризові явища в економіці. На Заході "новий" середній клас формувалася за рахунок висококваліфікованих спеціалістів і менеджерів, затребуваних ефективно функціонуючими підприємствами й організаціями переважно високотехнологічних та інформаційних галузей (банківських, страхових, інформаційних, рекламних, торгівлі і послуг), в Україні ж ці можливості обмежені.

Проблема становлення "нового" середнього класу в Україні полягає ще й у тому, що формується він в обмеженому складі - за рахунок окремих професійних груп, що обслуговують ринок і владу. Сюди не потрапляють масові прошарки інтелігенції - працівники науки, культури, освіти, медицини, котрі на заході становлять значну частину середнього класу. Тож "новий" середній клас в Україні не відіграє домінуючої ролі в соціальній структурі порівняно із західним суспільством, де він уособлює демократію, стабільність і прогрес.

Отже, у сучасній вітчизняній економіці відбувається одночасне становлення двох різновидів середнього класу, які досить часто переплітаються й забезпечують соціально-

економічний розвиток суспільства. Дослідження цього явища й розроблення рекомендацій щодо його стимулювання мають сприяти прискоренню темпів соціально-економічного розвитку та розбудові громадянського суспільства в Україні.

Література

1. Тресвятська Т. Умови та проблеми становлення середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 7. – С. 22–30.
2. Балакірева О.М., Ноур А.М. Ціннісні пріоритети та економічна поведінка населення України // Економіка і прогнозування. – 2007. – №1. – С. 12-29.
3. Лукашевич М.П. Соціологія економіки: Підручник. – К.: Каравела, 2005. – 288с.
4. Колодій І. Средний класс, демократические ценности и политические предпочтения: до и после «оранжевой революции» // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – №3. – С.129-137.
5. Жданова І., Стрелковська Г. Молодь шукає гідну роботу // Урядовий кур'єр. – 2008. – 27 лютого. – С. 4.
6. Гнибіденко І., Зайцев Ю. Середній клас в Україні: проблеми ідентифікації та становлення // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 11–14.
7. Мандибура В. Вплив політики доходів на формування «середнього класу» в Україні // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8. – С. 33–39.
8. Антошкіна Л. Соціальний статус середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 6. – С. 24–27.
9. Колот А., Григорович С. Теоретичні і прикладні аспекти підвищення доходів працюючих як передумови збереження та розвитку людського капіталу // Україна: аспекти праці. – 2005. – № 8. – С. 19–27.

Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Петрунею Ю.Є. 18.05.08

Надійшла до редакції
25.05.08